

Växter vid äldre gravplatser

*– ett grönt kulturarv att bevara
och återanvända*

Växter vid äldre gravplatser - ett kulturarv värt att bevara (2018) har tagits fram gemensamt av Pom, Programmet för odlad mångfald, och Svenska kyrkans arbetsgivarorganisation.

Skribenter är Henrik Morin, Pom och Eva Grönwall, Svenska kyrkans arbetsgivarorganisation.

Fotograf, om inget annat anges: Henrik Morin

Broschyren vänder sig i första hand till alla som dagligen arbetar med skötsel, planering och förvaltning av kyrkogårdens äldre gravplatsmiljöer. Den har tillkommit på initiativ av arbetsgivarorganisationen som en uppföljning av seminariet *Gravanordningar – en kulturskatt med grön utvecklingspotential* vilket hölls i samband med trädgårdsmässan i Älvsjö 2018. Broschyren är också tänkt att vara läsvärd för andra med intresse för kyrkogårdens kulturhistoria, och då i första hand som en kort introduktion och exempelsamling över det gröna kulturarv som ännu finns kvar i form av äldre gravplanteringar.

Vi hoppas att innehållet ska inspirera till lokala initiativ för att ta vara på och bevara gravplatsernas äldre växtmaterial. En förhoppning är också att äldre odlingsvärda växter kan förökas och nyttjas för att levandegöra miljön kring återlämnade gravvårdar och som inslag vid nya gravplatstyper.

Broschyren finns att ladda ner från följande webbplatser:

- www.svenskakyrkan.se/arbetsgivare
- Beda, arbetsgivarorganisationens webbaserade handbok i begravningsfrågor. Nås via internwww.svenskakyrkan.se/arbetsgivare
- www.slu.se/pom. På denna webbplats finns även en omfattande litteraturlista, under fliken *Publikationer*.

På Sveriges omkring 3 300 kyrkogårdar och begravningsplatser finns inte bara ett värdefullt kulturarv i form av byggnader, murar, gravanordningar, gångsystem och trädkransar. Här finns också rester av den odlingskultur som är knuten till enskilda gravplatser.

Den här skriften vill uppmärksamma gravplatsernas gröna kulturarv och hur det kan tas tillvara och nyttjas i anslutning till äldre gravvårdar.

Från medeltid och fram till slutet av 1700-talet var de svenska kyrkogårdarna i princip mycket enkla till sin utformning. På den muromgärdade kyrkogården låg gravarna till synes rätt slumpmässigt utspridda på en ganska ojämn, ängsartad yta. Gräset togs tillvara som hö och var en del av klockarens lön. Det förekom till och med betande djur bland gravanordningarna.

Under tidigt 1800-tal fick man en ny syn på platserna för den sista vilan och framför allt städernas begravningsplatser fick en allt mer strukturerad och parkmässig utformning. Kyrkogårdsanläggning blev en uppgift som intresserade även kända arkitekter och mycket av inspirationen hämtades från den klassiska trädgårdskonsten. De nya, stadsnära kyrkogårdarna utvecklades parallellt med att många nya offentliga parker växte fram. Till alla dessa park- och kyrkogårdsprojekt gick det åt stora mängder träd, buskar, rosor, perenner et cetera. Växterna levererades från någon av alla de nya plantskolor som startades i Sverige under 1800-talet. Mycket importerades också från de stora plantskolorna på kontinenten, inte minst träd och rosor. Trots allt detta var många landsortskyrkogårdar fortfarande relativt enkla.

Vireda kyrka i Småland, tidigt 1900-tal. Gravkullar med bland annat vintergröna.

Foto: Gustav Heurlin.

Källa: Riksantikvarieämbetet

Efter hand utvecklades en mer klassbetonad indelning med både lite mer påkostade familjegravar (ofta utmed murarna) och med enkla linjegravskvarter där begravningen skedde kronologiskt - den så kallade "allmänna linjen". Gravplatserna markerades där ofta med en uppskottad kulle och enkla träkors. En del av gravplatserna smyckades med någon enstaka växt framför korset, ibland var hela gravkullen planterad. Att köpa växter var för många

inget alternativ. Istället fick en uppskattad växt från trädgården hemmavid ofta smycka en anhörigs grav. Av naturliga skäl tog man i första hand med sig växter som var lätta att dela eller på annat sätt möjliga att förmera.

På de mer påkostade familjegravarna kunde det finnas anordningar i gjutjärn såsom staket eller kättingar; även pollare i sten, mönsterkrattade grusytor och kanske en plantering med både rosor, perenner och lökar. För att ge gravplatsen ytterligare status kunde ett par ”sorgeträd”, träd med hängande grenverk, flankera en ofta ståtlig gravvård av sten.

När fler människor efter hand fick möjlighet att anskaffa växter för gravplatsutsmäckning hos trädgårdsmästare föll kanske valet på en rabattros eller några liljelökar. Runt förra sekelskiftet blev det också vanligare med produktion av prydnadsväxter under glas. Trädgårdsmästarna odlade mer och mer ettåriga utplanteringsväxter och dessa blev så småningom vanliga även på kyrkogårdarna.

Med tiden blev ”blomrutan” framför anordningen med de gravsattas namn mer och mer kyrkogårdsförvaltningens angelägenhet, genom avtal om gravskötsel, och från mitten av 1900-talet blir utplanteringsväxter de dominerande växterna på gravplatser. Flera kyrkogårdsförvaltningar väljer att själva producera sitt behov av utplanteringsväxter.

Många kyrkogårdar har under 1900-talet genomgått ett antal större förändringar med omläggningar och utvidgningar. Gruskvarter har lagts om till gräskvarter, omfattningshäckar och stenramar har ersatts med rygghäckar och upprätade gravrader. En strävan mot ett enklare och renare formspråk gjorde att gravvårdar och även växtmaterial under mitten av 1900-talet blir mer standardiserat.

En rationellare skötsel möjliggjordes med maskiner, vilka i sin tur krävde mer plats och färre hinder. I samband med dessa förändringar kom mycket av det äldre växtmaterialet att tas bort – i praktiken kom fleråriga växter att ersättas med utplanteringsväxter.

I nyare tid har en fortsatt rationaliserad grönyteskötsel, införandet av bevattningslådor och säker ommontering av gravstenar påverkat gravplatsmiljön; men den kanske allra största förändringen i vår egen tid är det stora antalet gravplatser som återlämnas. Gravvårdar flyttas undan och går ibland till destruktion, andra återanvänds för nya gravplatser eller får en förnyad användning i samband med nya gravplatstyper.

Det finns också gravvårdar som klassas som kulturhistoriskt mycket värdefulla. De får i första hand behålla sin plats i gravkvarteret, i andra hand flyttas till en ny plats eller till särskilt anordnade ”stenmuséer”, så kallade lapidariumer.

Nya möjligheter med gamla växter

Våra kyrkogårdar får nu en allt större andel av bevarandevärda gravplatser och gravanordningar utan gravrättsinnehavare. Gravvårdarna blir i många fall stående glest i en ödlig gräs- eller grusyta. Här öppnas en möjlighet att samordna två av de krav som med stöd av kulturmiljölagen ställs på begravningsplatser tillkomma före 1940:

- Bevarande av återlämnade gravplatser av betydande kulturhistoriskt värde
- bevarande av äldre växtmaterial, ofta benämnt som det gröna kulturarvet.

I kyrkogårdssammanhang finns många gånger en förbisedd möjlighet att förstärka tidskänslan med ett mer tidstypiskt växtmaterial. Genom att visa exempel på äldre kyrkogårdsväxter och ge prov på hur äldre gravplanteringar kunde se ut väcker man intresse för det gröna kulturarvet. Detta gäller för övrigt inte bara återlämnade gravplatser av kulturhistoriska mått utan även äldre gravplatser med mångåriga gravskötselåtaganden. Här har församlingen möjlighet att placera ”rätt växt vid rätt sten”. Ur såväl ett historiskt som ett estetiskt/miljöskapande perspektiv kan detta skapa kulturella mervärden åt begravningsplatsen.

Med enkla medel kan också ett eget litet lokalt klonarkiv anläggas för att bevara och visa kyrkogårdens äldre växtmaterial, kanske inom ett avstemat område som i nuläget inte efterfrågas för gravsättning. Växterna som samlas här kan efter hand nyttjas för kompletteringar på olika delar av kyrkogården och på andra kyrkogårdar inom det egna pastoratet.

Många äldre växter har försvunnit ur handeln

Under 1800-talet och det tidiga 1900-talet sker en omfattande utökning av det tillgängliga växtsortimentet. Antalet arter och sorter av perenner, rosor och andra prydnadsväxter är då mycket stort. Efter andra världskriget sker en tydlig förändring då sortimenten börjar minska. Många sorter försvinner efter hand helt ur handeln.

Att en sort inte längre saluförs betyder inte att den samtidigt försvinner från trädgårdar eller kyrkogårdar. Trots alla förändringar finns flera äldre, långlivade och odlingsvärda sorter kvar än idag. På en kyrkogård kan det vara svårt att hitta uppgifter som visar när en växt en gång planterades, senaste gravsättning och gravplatsens allmänna intryck ger ändå en viss vägledning.

Perenner som funkia, iris, höstflox, daglilja och trädgårdsaurikler är bra exempel på relativt vanliga växtslag där det förr fanns stora sortiment. De kan

vara intressanta att ta vara på och återanvända på kyrkogården är. Det gäller också äldre lökväxter som tulpaner, pingst- och påskliljor. Ofta finns också kvarstående äldre rosor värda att bevara.

Hembygdsföreningar och andra som kan lokalhistoria kan ofta bidra med värdefulla upplysningar som gör det möjligt att spåra växtens ursprung och ålder. Samtidigt kan en bredare förståelse skapas för det som går att berätta om gravplatser och deras innehåll, inte bara om de personer vilkas namn står angivna på gravvårdarna.

Flytta och föröka äldre växter

Det äldre växtmaterialet är en del av kyrkogårdens kulturarv och bör behandlas som ett sådant så långt det går. Målet bör därför vara att i första hand ge en växt möjlighet att leva vidare på sin originalplats. När det inte är möjligt kan man försöka hitta en ny roll för växten inom samma kvarter eller i andra hand på någon annan äldre del av kyrkogården. En befintlig äldre växt kan få följa med när en gravvård måste flyttas. När det inte finns originalväxter kvar kan det vara intressant att återintroducera sorter som man vet en gång fanns på just den kyrkogården, i andra hand kan man välja sorter som är typiska för en viss epok, stil et cetera.

Att ta vara på och lokalt föröka enstaka växter kan många gånger ske med mycket enkla medel. Flertalet perenner går bra att dela eller helt enkelt gräva upp. Rosor däremot kan vara svårflyttade hela då det är svårt att få med ett bra rotsystem, speciellt på rabattrosor som är okulerade, förökade med vilande knoppar på en grundstam. Säkraste sättet att föröka en rabattros som inte går att flytta är att ta okuleringsris på sensommaren och låta en plantskola föröka nya exemplar. På buskrosor däremot är det ofta möjligt att ta vara på rotskott vilket är mycket enklare än att ta flytta hela plantan. Även sticklingsförökning under sommaren brukar kunna fungera.

På lök- och knölväxter finns ofta möjlighet att ta vara på sidolökar och knölar eller att helt enkelt sålla fram lökar i samband med grävning vid en gravplats. På tidigblommande blomsterlök kan det vara nödvändigt att märka ut var de växer i samband med blomningen då de snabbt vissnar ner och kan vara svåra att hitta längre fram på säsongen.

Exempel på äldre perenner på kyrkogården

Dagliljorna tillhör kyrkogårdens mest långlivade perenner. Arten gul daglilja – *Hemerocallis liloasphodelus* är kanske den vanligaste. En annan är brunröd daglilja – *Hemerocallis fulva*.

Överblommade exemplar av gul daglilja, en av de mest spridda dagliljorna i äldre trädgårdar.

Dagliljesortimentet var en gång enormt stort och därmed finns det möjligheter att hitta kvarstående äldre sorter som är borta ur handeln idag. Grönt kulturarv® har lanserat sorten 'Frösvidal', en brunröd daglilja med ursprung och historik från Närke.

Iris (Germanica-Gruppen) 'Flavescens' har odlats sedan tidigt 1800-tal. Idag är den ovanlig i handeln.

Irisläktet är en stor grupp av perenner med lång historia som trädgårdsväxt. Som så ofta är det under 1800-talet som sortimentet utökas på allvar. En av de riktigt stora sortgrupperna är trädgårdsisris (Germanica-Gruppen). Exempel på en gammal sort som hittas på kyrkogårdar är 'Flavescens'. En småvuxen iris med flera fynd i norra Sverige är skomakariris – *Iris aphylla*. Passar utmärkt till mindre stenar och liggare.

Funkia kan nog sägas vara "kung" bland de perenner som återfinns på kyrkogården. Långlivad och konkurrenskraftig pryder den ofta sin plats även på gravplatser som lämnats utan skötsel under låg tid. Som med flertalet pe-

renngrupper finns många arter och namnsorter. Att ta vara på äldre funkior i samband med avveckling av gravplatser är ett sätt att låta äldre originalsorter få företräde före nya hybrider, vilka i sig är lätta att anskaffa men kanske aldrig odlats på kyrkogården tidigare. Klassiska arter är gravfunkia – *Hosta crispula*, höstfunkia – *Hosta lancifolia* och brokfunkia – *Hosta undulata*.

En praktfull funkia pryder här en mälarfiskares grav.

Ett släkte med flera tusen namnsorter är höstflox – *Phlox paniculata* (se bilden nedan till vänster). Exempel på en vanligt förekommande äldre sort är 'Rijnstream', vilken ännu odlas och finns tillgänglig i handeln.

Phlox paniculata 'Rijnstream' blev populär under 1900-talets första hälft och är fortfarande relativt vanlig i odling.

Kärleksörten 'Granlunda' är hittad i en skånsk trädgård med historia från 1930-talet, en av flera trädgårdsväxter som återintroducerats under varumärket Grönt kulturarv®. Foto L. Oskarsson, Pom

Grönt kulturarv®-sortimentet har hittills lanserats tre äldre höstflox: 'Alma Jansson' (1930-talet), 'Ingeborg från Nybro' (1930-talet) och 'Morfar Albert' (1920-talet).

Ska man utse vår tids allra vanligaste perenn på gravplatser så blir det nog **kärleksört** (se höger bild på föregående sida). Den planteras fortfarande mycket för sin sena och långvariga blomning. Namnsorter av kärleksört kom i svensk handel på 1940-talet, de vi ser växa på gravar är ofta planterade i relativt sen tid och har inte alltid så stark kulturhistorisk koppling. En kinesisk kärleksört – *Hylotelephium spectabile*, med känd historia från 1939, säljs i Grönt kulturarv®-sortimentet under namnet 'Granlunda'.

Om vår tids vanligaste perenn i gravplanteringar är kärleksört så är **vintergröna** – *Vinca minor* en stark kandidat till att ha varit den vanligaste historiskt sett. Vintergrönan är egentligen inte en ren perenn utan en krypande halvbuske, men den brukar räknas till perennerna i plantskolornas växtförteckningar.

På äldre fotografier ses vintergrönan ofta planterad på de kullar som lades upp över gravan. Den var mycket vanlig i många trädgårdar och det var enkelt att ta med några plantor till kyrkogården. Den är ett bra exempel på hur växterna förr ofta fördes från den egna gården till gravplatsen på kyrkogården. Någon gång kunde det säkert också ske den motsatta vägen. Inventerar man växter på en kyrkogård så hittar man alltid några gravar med vintergröna.

Vintergrönan är en av de mest anspråkslösa "torpväxterna" och samtidigt en av de mest långlivade. I Norge kallas den för "gravmyrt", ett bra namn på en växt som förr varit så vanlig på kyrkogårdar.

Oftast är det äldre, inte sällan bortglömda gravplatser som är på väg att återlämnas till förvaltningen. Utanför kyrkogårdsmuren kan man ibland se bestånd vintergröna breda ut sig, speciellt om kyrkogården omges av extensivt skötta grönytor eller skogsmark. Här kan hela fält av vintergröna ha etablerats och vara under spridning. Kanske har det hela börjat med att skräp från en gravplats kastats över kyrkogårdsmuren eller att plantor spridits från kyrkogårdens egen kompost. Vintergrönan verkar i vissa fall vara kyrkogårds-sveriges oplanerade bidrag till fenomenet "invasiva arter".

Vintergröna på spridning ut från en kyrkogård. Vintergrönan verkar idag vara vanligare utanför kyrkogårdsmurarna än innanför.

Bergenia är en i sig anspråkslös växt som kan ha stora kvaliteter. Den går att odla på tunna jordlager, går bra i både sol och skugga och har små skötselkrav i övrigt. När den väl är etablerad bildar de stora och ibland lite vågiga bladen en ganska livfull grön matta med stort prydnadsvärde. Under försommaren blommar den vanligen med flockar av rosa, ibland vita eller röda blommor.

Bergenia är långlivad. Helt täta bestånd kan ibland ses täcka äldre familjegravar och ge ett näst intill exklusivt intryck. Det finns flera arter och många namnsorter i handeln, de flesta relativt nya. I Grönt kulturarv®-sortimentet finns en hjärtbergenia – *Bergenia cordifolia* 'Möja' med känd historik från 1920-talet. Troligen finns det fortfarande goda chanser att hitta flera äldre sorter av *bergenia* i kyrkogårdsmiljöer.

En hjärtbergenia med monumental roll på Norra kyrkogården, Stockholm.

Primulasläktet är ofta representerat på kyrkogårdar. Ibland med den vanliga gullvivan, ibland med mer sofistikerade kulturformer av trädgårdsviva och bollviva. Vivornas nätta storlek gör dem användbara på nästan vilken gravplats som helst.

En primulahybrid med ett stort antal sorter och variation när det gäller färg och form är trädgårdsaurikel – *Primula x pubescens*. Det är en mycket gammal

trädgårdsväxt, känd i odling i europeiska trädgårdar sedan 1500-talet. Former med enkla blommor i blå eller lilabruna nyanser med ljusare, ofta gult öga verkar vara vanligast på svenska kyrkogårdar.

Det finns knappast en kyrkogård där det inte växer flera olika släkten och arter av fetbladsväxter. Det räcker att titta på kyrkogårdsmurens krön så hittar man exempel på arter ur släkten som Sedum, Phedimus med flera. Även på gravar finns ibland fina bestånd av exempelvis kaukasiskt fetblad – *Phedimus spurius*, en fetbladsväxt som förr ofta rekommenderades till gravplantering.

Aurikler tillhör Primula-släktet och är ålderdomliga perenner som finns i många färg- och formvarianter. Här i en dubbel variant i en relativt vanlig färgkombination. Bland andra Primula-arter som trädgårdsviva och bollviva finns också en stor sortvariation.

Kaukasiskt fetblad är nära nog idealisk att använda tillsammans med låga stenar, till liggande gravvårdar och till gravplatser med påtagligt torr och solig växtmiljö.

Kyrkogårdens rosor

Rosor har precis som perenner ibland förts från den egna trädgården till en gravplats. Även i de allra enklaste trädgårdarna har det ofta funnits någon ros och då oftast någon sort ur de engångsblommande klassiska rosgrupperna Alba, Damascena, Gallica och så vidare. I kallare delar av landet har det ofta varit pimpinellrosor och fyllda former av kanelros som varit vanliga. Alla de här är buskrosor och odlades som rotäktade och var lätta att föröka med rotskott.

Strax efter sekelskiftet 1900 slår de återblommande rabattrosorna igenom med sorter ur Floribunda- och Polyantha-grupperna. Dessa rosor var förökade genom

okulering på grundstammar, de var svårare att föröka på egen hand och fick därför köpas av en trädgårdsmästare. Vissa sorter var relativt kortlivade, de strök ofta med efter en hård vinter. Kvarstående grundstammar av nyponros efter tidigare rabattrosor är inte ovanliga, de bildar spretiga buskar med krokiga taggar och med enkla vita-rosa blommor som blommar några få dagar.

Under 1900-talet kom allt fler rosor in även på kyrkogårdens allmänna ytor, i häckar och i prydnadsplanteringar. Typiska rosor för friväxande häckar var sorter ur Rugosa-Gruppen.

'Pink Grootendorst', en rugosahybrid från 1923, här som friväxande rygghäck. Rosor som blommar på årsskott är mest lämpade till rygghäckar då de snabbt kommer i blomning efter en tillbakaskärning.

Det finns fortfarande goda möjligheter att hitta bevarandevärda äldre rosor på gravplatser. Det finns också ett relativt stort sortiment av äldre rossorter i handeln, så här finns en god möjlighet att göra ett tidstypiskt sortval.

'Maiden's Blush' är ett bra exempel på en kär buskros som flyttats med till kyrkogården. Fleråriga trädgårdsväxter som var möjliga att föröka genom delning, sidolökar eller rotskott var naturliga val för plantering vid gravplatser.

Exempel på klassiska historiska rosor, det vill säga rosor med härkomst 1800-talet eller tidigare, som varit vanliga på kyrkogårdar är 'Alba Maxima' (Alba-Gruppen), 'Maiden's Blush' (Alba-Gruppen) och 'Officinalis' (Gallica-Gruppen).

"Finlands vita ros", 'Husmoderrose', 'Double Pink' med flera småblommiga och småbladiga pimpinellrosor ur Spinosissima-Gruppen kan också hittas

kvarstående på äldre gravar. Det finns anledning att tro att de förr var betydligt vanligare på våra kyrkogårdar. De hade en stor folklig spridning och odlades ofta även vid de allra enklaste trädgårdarna vid torp och backstugor – även i nordligaste Sverige. På grund av benägenheten att sprida sig med rotskott var de lätta att ta med till kyrkogården, troligen blev det med tiden också orsaken till att de kom att röjas bort.

Rosor av det här slaget passar särskilt bra vid de allra enklaste gravvårdarna och vid enkla träkors. Omgivna av klippt gräs går det att hålla rotskotten under kontroll. En odlingsvärd ros ur den här gruppen i Grönt kulturarv®-sortimentet är 'Valdemarsvik'. Sorten har en känd historia i Östergötland från tidigt 1900-tal. De vita, välfyllda blommorna är mycket regntåliga och dess goda egenskaper har gjort att den också fått status som E-planta.

Floribundarosen 'Rödhätte', under tidigt 1900-tal den mest sålda rabattrosen. Den fick stor spridning även på kyrkogårdar.

Exempel på en äldre rabattros som har haft stor användning på kyrkogårdar är den klasblommiga 'Rödhätte' i Floribunda-Gruppen. 'Rödhätte' fick ett stort genomslag när den lanserades 1912. Den är för gruppen ovanligt långlivad och tålig. Förmodligen är det den äldre rossort som man hittar flest originalplantor av på äldre gravar.

Den något mörkare och mer fyllda efterföljaren 'Joseph Guy' (1928) hittas också ibland. 'Frau Astrid Späth' är ett ljusrosa alternativ från 1930.

Polyantha-Gruppen är en grupp av rabattrosor som liknar den föregående men där blommorna är små men desto fler i stora flockar. Flera sorter är utmärkta även till mindre gravvårdar. 'Katarina Zeimet' (1901), 'Ellen Poulsen' (1911) och 'Mrs. R.M. Finch' (1923) är sådana exempel. 'Orange Triumph' (1937) är en något yngre polyantharos som hör hemma vid lite större gravvårdar.

dar och gravanordningar i mer funktionalistisk stil. Flera originalplanteringar från mitten av 1900-talet visar att den är tålig, frisk och långlivad.

Välkända 'The Fairy' är en ros ur samma sortgrupp. Den förädlades på 1930-talet men fick sitt genomslag långt senare. Lanserad i Sverige på 1960-talet, blir den från 1980-talet och framåt mycket använd i offentlig miljö. Den ger trots sin ålder tydliga associationer till moderna trädgårdar och är olämplig i ett kulturhistoriskt sammanhang.

Runt förra sekelskiftet förädlas många nya sorter av vresrosor (Rugosa-Gruppen). Mest spridd blev den röda, fyllda 'Hansa' (1905). Sorterna 'F.J. Grootendorst' (1918) och 'Pink Grootendorst' (1923) är fortfarande relativt vanliga på kyrkogårdar. De har ofta använts till friväxande rygghäckar, men även för att flankera gravvårdar. Vresroshybrider som dessa har haft särskilt stor betydelse för trädgårdar och kyrkogårdar i norra Sverige.

Bergrosen *Rosa pendulina* på en jämtländsk kyrkogård. Är "snäll" att jobba med då den nästan helt saknar taggar.

Den mycket härdiga bergrosen – *Rosa pendulina* lanserades i Sverige redan på 1830-talet. På grund av sin härdighet blev den med tiden en uppskattad ros för friväxande häckar och för större gravplatser i norra Sverige.

Ormbunkar

Ormbunkar är relativt vanliga på kyrkogårdar, ofta vid äldre gravvårdar. Det rör sig då nästan alltid om storvuxna arter som strutbräken – *Matteuccia struthiopteris* eller träjon – *Dryopteris filix-mas*.

Strutbräken är förra sekelskiftets klassiska ormbunke och den var särskilt uppskattad i nationalromantiska miljöer. Den är lätt att känna igen med sin lite strama, upprätta strutform och med de karaktäristiska bruna sporkammarna i "strutens" mitt. En uppenbar nackdel är att den revar ut kraftigt och kan vara svår att hålla på plats om det inte finns stenramar eller liknande.

Ormbunkar blev runt förra sekelskiftet mycket använda för gravplantering, främst vid lite större gravvårdar och på gravplatser med mer påkostade gravanordningar. Vanligast var strutbräken men även träjon (bilden) har kommit till användning.

Träjon – *Dryopteris filix-mas* är då ett bättre alternativ. Den är tolerant för olika jordar, håller sig grön långt in på senhösten och bildar täta ruggar som inte sprider sig som strutbräken. Även träjon har en historia som trädgårdsväxt men ibland har den nog kommit in på egen hand och därefter blivit vårdad som trädgårdsväxt. Både träjon och strutbräken är vilda svenska arter. En släkting till träjon, raggträjon – *Dryopteris affinis* är ett intressant alternativ då den tillhör de ormbunkar som tål mest sol. Ormbunkarna är särskilt vackra att placera vid gravvårdar av mörka material.

Lök- och knölväxter

På många kyrkogårdar hittas välkända och lättspredda lökväxter som rysk blåstjärna – *Scilla siberica* och vårstjärna – *Scilla forbesii*. De dyker upp lite här och var och det är inte alltid lätt att avgöra var de ursprungligen planterats. Ofta har de spridit sig via rygghäckar och grusytor till omgivande gravplatser.

Brandliljor utanför en östgötsk kyrkogård. Det är en gammal trädgårdsväxt som man kan hitta i alla delar av landet, ofta i övergivna trädgårdar där den tillhör de kulturväxter som överlever längst.

Påsk- och pingstliljor är välkända och långlivade lökväxter. Exempel på äldre sorter är fylld påsklilja – *Narcissus pseudonarcissus* 'Telamonus Plenus'/'Van Sion', och pingstliljorna – *Narcissus poeticus* 'Actaea' och 'Recurvus'.

Kvarstående äldre typer av **tulpaner** är särskilt värdefulla att ta vara på då dessa sorter kan vara omöjliga att hitta i handeln idag. Tulpansortimentet är väldigt stort och nya sorter har lanserats kontinuerligt under flera hundra år. Det är ofta mycket svårt att sortbestämma och datera dem. Lökväxter har ofta följt med vid rensning av blomrutor och hamnat i gamla lövhögar eller utanför kyrkogårdsmuren där de sedan levt vidare.

Vedartat växtmaterial

På mer monumentala och påkostade gravplatser kan det finnas äldre exemplar av ”sorgeträd”, det vill säga hängformer av bland annat björk, alm, ask, bok och prydnadsapel. De har utgjort ett karaktäristiskt inslag på kyrkogårdar sedan 1800-talet och gör så än idag, inte minst på större, stadsnära begravningsplatser. Almar och askar är tyvärr i flera fall under avveckling på grund av sjukdomar, därför är det ännu viktigare att värna de växtslag och enskilda individer som fortfarande fungerar.

Urvalet är inte så stort men ett par möjliga nyare ersättningsträd för de klassiska hängaskarna och hängalmarna finns i form av hängande avenbok – *Carpinus betulus* 'Pendula' och hänggråal – *Alnus incana* 'Pendula'.

På gravplatser ser man ibland även andra prydnadsträd som stamsyrener. Bland syrenerna är äldre exemplar intressanta då det även där funnits ett mycket stort sortiment som delvis försvunnit ur handeln. Runt sekelskiftet 1900 var sortimentet som störst.

Ett speciellt kapitel är buxbom i äldre omfattningshäckar: kan även finnas i form av flankerande klot, koner och kuber vid gravvårdar. Intresset för buxbom minskade efter larm om att allvarliga buxbomssjukdomar drabbade södra Sverige.

Trots detta, eller kanske på grund av, finns ändå anledning att värna det speciella gröna kulturarv som buxbom utgör. Finns det fina friska buxbomsplanter på kyrkogården är det värt ett försök att föröka dessa hellre än att köpa in nytt material med osäker sjukdomsstatus. Buxbom är lätt men lite tidsödande att sticklingsföröka.

Att identifiera äldre växter

Det kan vara svårt att avgöra i vilken mån en växt är gammal eller att försöka hitta dess originalnamn. Pom (Programmet för odlad mångfald) är ett nationellt program för att inventera, samla in och bevara äldre trädgårdsväxter. Växterna samlas i en nationell genbank på Alnarp och i genbankens lokala klonarkiv runt om i landet. Odlingsvärda växter ur samlingarna görs tillgängliga i handeln under märkningen Grönt kulturarv®.

Pom har genom sitt inventeringsarbete samlat på sig mycket kunskap om det äldre prydnadsväxtsortimentet. Det finns möjlighet att via Pom få hjälp med en första identifiering. Samtidigt kan det också ge ytterligare information till Poms arbete med att samla fakta om kulturväxternas spridning och användning i kyrkogårdsmiljöer. Kontakta Henrik Morin, henrik.morin@slu.se, om du har sådana frågor.

VÄXTER SOM NÄMNS I TEXTEN

Perenner

Hjärtbergenia *Bergenia cordifolia* 'Möja'
Gul daglilja *Hemerocallis liloasphodelus*
Brunröd daglilja *Hemerocallis fulva* 'Frösvidal'
Gravfunkia *Hosta crispula*
Höstfunkia *Hosta lancifolia*
Brokfunkia *Hosta undulata*
Kinesisk kärleksört *Hylotelephium spectabile* 'Granlunda'
Skomakariris *Iris aphylla*
Trädgårdsiris *Iris germanica* 'Flavescens'
Kaukasiskt fetblad *Phedimus spurius*
Höstflox *Phlox paniculata* 'Rijnstroom'
Höstflox *Phlox paniculata* 'Alma Jansson'
Höstflox *Phlox paniculata* 'Ingeborg från Nybro'
Höstflox *Phlox paniculata* 'Morfar Albert'
Trädgårdsaurikel *Primula x pubescens* 'Exhibition Blue'
Vintergröna *Vinca minor*

Rosor

'Alba Maxima' (Alba-Gruppen)
'Maiden's Blush' (Alba-Gruppen)
'Officinalis' apotekarros (Gallica-Gruppen)
'Hansa' (Rugosa-Gruppen)
'F.J. Grootendorst' (Rugosa-Gruppen)
'Pink Grootendorst' (Rugosa-Gruppen)
'Plena' (Spinossissima-Gruppen)
'Husmoderrose' (Spinossissima-Gruppen)
'Double Pink' (Spinossissima-Gruppen)
'Valdemarsvik' E (Spinossissima-Gruppen)
'Frau Astrid Späth' (Floribunda-Gruppen)
'Joseph Guy' (Floribunda-Gruppen)
'Rödhätte' (Floribunda-Gruppen)
'Ellen Poulsen' (Polyantha-Gruppen)
'Katarina Zeimet' (Polyantha-Gruppen)
'Mrs. R.M. Finch' (Polyantha-Gruppen)

'Orange Triumph' (Polyantha-Gruppen)
Bergros *Rosa pendulina*

Ormbunkar

Strutbräken *Matteuccia struthiopteris*
Träjon *Dryopteris filix-mas*
Raggträjon *Dryopteris affinis*

Lökväxter

Vårstjärna *Scilla forbesii*
Rysk blåstjärna *Scilla siberica*
Fylld påsklilja *Narcissus pseudonarcissus* 'Telamonus Plenus'/'Van Sion'
Pingstlilja *Narcissus poeticus* 'Actaea'
Pingstlilja *Narcissus poeticus* 'Recurvus'

Buskar och träd

Tårbjörk *Betula pendula* 'Youngii'
Hängalm *Ulmus glabra* 'Camperdownii'
Hängask *Fraxinus excelsior*
Hängbok *Fagus sylvatica* 'Pendula'
Hängapel *Malus domestica* 'Pendula' m.fl.
Hänggråal *Alnus incana* 'Pendula'
Hängavenbok *Carpinus betulus* 'Pendula'
Syren *Syringa vulgaris* 'Mme Lemoine', 'Michel Buchner', 'Andenken
an Ludwig Späth' m.fl.

PROGRAMMET FÖR ODLAD MÅNGFALD, POM

Pom är Sveriges nationella insats för att långsiktigt bevara och nyttja våra kulturväxter och deras vilda släktingar. Övervägande delen av alla växter Pom arbetar med är äldre trädgårdsväxter såsom perenner, rosor, lök- och knölväxter, frukt, bär, träd, buskar, fleråriga grönsaker, humle samt krukväxter. Flertalet är gamla sorter som sedan länge är borta ur handeln men som levt kvar i äldre privatträdgårdar, i herrgårdsparkar, på ödetomter, i stads- och sjukhusparkar, vid järnvägsstationer, på kyrkogårdar och så vidare.

Mellan 2002 och 2010 genomförde Pom tillsammans med frivilliga inventerare en riksomfattande fältinventering av det svenska arvet av äldre kulturväxter. Grunden till inventeringen var publika aktiviteter i form av upprop med namn som Rosuppropet, Perennuppropet och så vidare. Via uppropen kom ett stort antal tips om växter in från allmänheten, hembygdsföreningar och från yrkesverksamma inom park och trädgård.

Särskilt intressanta växter samlades in och 2011 startade arbetet med utvärdering och urval av det insamlade växtmaterialet. Av ett mycket stort antal registrerade och dokumenterade växter valdes cirka 2 200 ut för långsiktigt bevarande. Växterna samlas i Nationella genbanken på Alnarp, vilken invigdes 2016. Samlingen i genbanken är inte statisk utan kan även fortsättningsvis utökas när nya, särskilt intressanta växtfynd dyker upp.

För att ge så många som möjligt tillfälle att på nära håll uppleva växterna i den trakt de hör hemma, etableras från och med 2016 också lokala klonarkiv runt om i landet. Dessa kommer att finnas vid friluftsmuseer, botaniska trädgårdar och liknande platser, gärna i äldre kulturmiljöer där det är naturligt att visa en äldre bebyggelsemiljö. En viktig funktion är också att fungera som backup till genbankens samling. De redan etablerade klonarkiv för frukt som finns sedan många år ingår också som en del i detta.

Årligen görs ett urval av växter i samlingen tillgängliga i handeln via svenska produktionsplantskolor. Arbetet med att återföra odlingsvärda och historiskt intressanta sorter till vår tids trädgårdar, parker och kyrkogårdar är en av Poms och genbankens huvuduppgifter. Växterna lanseras och saluförs under märkningen Grönt kulturarv®.

Pom har liksom nationella genbanken sin bas på Sveriges lantbruksuniversitet, Alnarp. Pom är organiserat i ett nätverk med representanter från myndigheter, Svenska kyrkans arbetsgivarorganisation, botaniska trädgårdar, friluftsmuseer, föreningar och trädgårdsnäringen.

Läs mer om Pom och Nationella genbanken på www.slu.se/pom

